

Але всі княжни, без сумніву, мали друге слов'янське "княже" ім'я. Так, Ярославну – дружину князя Ігоря, героя "Слова о полку Ігоревім", літопис називає лише її церковним ім'ям Єфросинія. Однак Ярослава, яка була дочкою князя галицького Ярослава Осмомисла, в "Слові...": "...рано плачет в Путивле на забрале" [11, с.48], звертаючись до вітрів, Дніпра та сонця. Приймаючи це до уваги, можна зробити висновок, що традиційні слов'янські вірування займали вагоме місце в її світогляді. Слов'янське "княже" ім'я Ярослави лишилося невідомим історикам.

Підсумуємо. У Рюриковичів вибір жіночих імен, як і чоловічих, був пріоритетом всієї династії і князів, які давали їх дочкам. Існувало коло жіночих "княжих" імен слов'янського походження. Перша група складалася з жіночих імен, відповідних чоловічим "княжим" іменам. Друга група містила жіночі імена з складовою частиною "слава". В третю групу входили різні слов'янські жіночі імена: Доброніга, Добродія, Пребрана, Забава, Дубровка. Окреслити все коло жіночих княжих імен і визначити частоту їх вживання заважає брак відомостей в джерелах.

Стосовно скандинавських жіночих імен слід відзначити, що "княже" ім'я Ольга за походженням є титулом, а інші скандинавські імена вжиті одноразово. Це вступає в певні протиріччя з норманською теорією, оскільки жінки у Рюриковичів носили слов'янські імена. Якщо скандинавські чоловічі імена Олег, Ігор, Гліб спочатку

стали "княжими", а згодом і загальноживаними іменами, то коло скандинавських жіночих "княжих" імен у Рюриковичів так і не сформувалося. Дружинами перших Рюриковичів були слов'янки. Це згодом призвело до швидкого ослов'янення династії.

У чоловіків, за повідомленням літопису, кількість згаданих "княжих" імен перевищує кількість церковних імен в усіх 12 перших поколіннях династії Рюриковичів. У жінок, навпаки, церковних імен більше. Це доводить, що жіночим "княжим" іменам в династії приділяли менше уваги, ніж чоловічим. Жінки, в свою чергу, мали вплив на вибір імені для своїх дочок, оскільки при виборі імені синів діяла міцна династична традиція.

1. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. 2. Карамзин Н.М. Предания веков. – М., 1988. 3. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. 4. Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. 5. Літопис руський. – К., 1989. 6. Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – М., 1962. 7. Полное собрание русских летописей. Том тридцать восьмой. Радзивилловская летопись. – Л., 1989. 8. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1987. 9. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. – М., 1980. 10. Сборник Кирши Данилова. – М., 1977. 11. Слово о полку Игореве. – К., 1986. 12. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т.1-2. – М., 1988. 13. Суперанская А.В. Имя – через века и страны. – М., 1990. 14. Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1986. 15. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. 16. Три богатыря. Былины. – М., 1969.

Надійшла до редколегії 10.02.11

М. Казьмирчук, канд. іст. наук

## ПРОБЛЕМИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ КРІПОСНОГО ПРАВА

*В статті аналізуються праці вітчизняних сучасних дослідників, у яких розкриваються особливості соціального розвитку Київської губернії проєфформеної доби. Деякі проблеми будуть досліджені у наступних статтях.*

*The article analyzes works of modern domestic researchers discovering the social progress of Kyiv gubernya after reformation period. Some question will be examined in further work.*

Дослідження соціальної історії завжди було популярним серед науковців і сьогодні їхні праці примножуються. У вітчизняних бібліотеках та приватних збірках залишилося багато праць, розвідок та статей статистів, економістів, громадських діячів та професіоналів істориків, але нині соціальні проблеми вийшли на перший план. Загалом, можна умовно виділити три періоди у історіографії досліджень щодо соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.: дорадянський (від 1861 до 1917 рр.), радянський (1917 – 1991 рр.) та сучасний (1991 – 2010 рр.). Потрібно відзначити, що в ці періоди відбулося значне накопичення матеріалів щодо різних аспектів соціальної сфери українського суспільства, проте ґрунтового та всеохоплюючого аналізу соціального розвитку найбільш розвинутої губернії Російської імперії не було зроблено. Вітчизняні та зарубіжні дослідники піднімали певні теми, які певною мірою стосуються соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., їх зручно об'єднати хронологічно і тематично. Також доцільним буде виділити, розглянути і проаналізувати окремо у сучасному періоді українські та зарубіжні розвідки виявлені автором.

З розпадом Радянського Союзу та постановом незалежної України досвідчені та молоді науковці отримали змогу застосовувати нові підходи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові віяння у історичній науці. Фіксується наявність значної кількості цікавих вітчизняних статей щодо різних аспектів соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., але й вони у повній мірі не дають повно-

го аналізу або цілісної картини. Негативною рисою періоду сьогодення ще є, мабуть, забуття, свідомо категоричне та скептичне ставлення до напрацювань попередніх дослідників.

У 90-х роках XX ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду гендерних проблем, історії повсякденності, мікро- та макросторії, регіоналістики, етнополітичної історії. На позиціях гендерної історії було написано працю М. Богачевської-Хом'як [2, с. 132], яка дослідила жіноче питання та їхню боротьбу за можливість отримання освіти, зокрема торкнулася і проблем розвитку освіти у Київській губернії. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються праці присвячені окремим станам, та загальні, що стосуються більшою мірою селянського стану і аграрної проблеми.

Після проголошення незалежності відбулися зміни у підходах до вивчення становища різних верств населення. Так, кандидат історичних наук Н. Р. Темірова у ряді статей [55, с. 6–10] та монографії [56, с. 319] дослідила клас поміщиків України пореформеної доби, специфіку їхнього господарства після "серйозного удару" завданого реформою 1861 р. Вона зазначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, відмічаючи особливість походження та національну належність цього класу. Капіталістичній еволюції поміщицьких і селянських господарств у пореформену добу було присвячено праці М. Якименко та О. Красікової [61, с. 148; 34, с. 96].

Продовжилися дослідження різних класів, зокрема зріс попит на дослідження української буржуазії, до якої ставилися за радянських часів негативно, розглядаючи її соціальну структуру на початку XX ст. Так, цю "білу пляму" в історичній науці намагався ліквідувати кировоградський дослідник В. В. Крутіков [41, с. 57–66], який відмічав відсутність монографій щодо вітчизняної буржуазії.

З'явилися монографії присвячені забороненим раніше темам щодо соціальної активності інтелігенції, які аналізували раніше недоступні архівні матеріали та зарубіжна історіографія [57, с. 172]. Н. А. Шип підкреслює, що у соціальній структурі суспільства у XIX ст. інтелігенція зайняла своєрідне місце, поступово сформувалася її психологія та юридичне становище. Система підготовки спеціалістів розглядається протягом XIX ст., а їхня професійна та суспільна діяльність охоплює лише другу половину XIX ст. Поза увагою автора залишилися офіцерські кадри та духовництво, тому проблема залишилася не розкритою повністю, але у наступних працях автора цей недолік певною мірою буде виправлений [58, с. 99].

Загалом, на початку XXI ст. пріоритетним стало селянське питання, недостатньо досліджуване за радянської доби. Проблема аграрної історії України і селянства переймалася у численних працях П. П. Панченко [46, с. 342]. Дослідник з міста Черкас В. Десятников розглядав і продовжує працювати над історією селянства, зокрема його трудовими відносинами. Територіальними і хронологічними межами його праць стала Правобережна Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. У одній із статей, автор сміливо відзначає у той період загальний розвиток сільського господарства на ринкових засадах, обґрунтовуючи особливості Правобережжя в умовах найму-продажу робочої сили [9, с. 297–301]. В. М. Щербатюк використав фонди ДАКО (Ф. 1, 2, 183, 3, 261), у вступі йдеться про початок XX ст. як передумови розгортання селянського руху України у 1917 – 1920 рр. У статті зачіпаються питання про умови праці та проживання селян Київської губернії [60, с. 96]. Донецчанин В. В. Бочаров підвів підсумки серії публікацій, присвячених столипінській аграрній реформі в Україні. Ця тема не нова, її розробляють і досліджують достатньо довго, яка проте ще й досі викликає ряд дискусій на сторінках наукових видань. Дана стаття є найбільш цікава для розкриття соціального розвитку у Київській губернії, бо в першу чергу торкається питання селян як спроможних змінити соціально-економічні умови свого існування, їхньої аграрної свідомості, традицій [4, с. 23–29]. У світ вийшла двотомна "Історія Українського селянства", що ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію селянства у різні періоди історії України, перший том був присвячений XIX – початку XX ст. [15, с. 630].

До дослідження найбільш актуальних проблем соціальної історії українців вирішила приєднатися кандидат філологічних наук, доцент М. Гримич, зосередившись на земельних відносинах і формі землеволодіння в Україні у XIX ст., звичаєво-правовій традиції українців. Проте авторка не володіє неопублікованими джерелами, використовуючи опубліковані законодавчі акти та подвірні описи, і ґрунтує своє дослідження лише на працях небагатьох дослідників соціальної історії, окремі з яких, при цьому, взагалі не досліджували XIX ст. [7, с. 19–26].

Питання заробітчанства підняв львівський дослідник Володимир Пашук [47, с. 188], який виділив серед розмаїття соціальних проблем ті, що пов'язані із формуванням нових соціальних груп, класів, станів в період нової доби. Ф. Стеблій у передмові до цієї монографії підкреслює ідеологічне переключення радянської історіо-

графії і пише про, те що Пашук шукає нові підходи у вивченні соціальної структури українського суспільства, проте обмежується у своєму дослідженні лише явищем заробітчанства [47, с. 188]. До того ж джерельна база дослідження дуже мала, особливо для такого великого завдання, яке поставив для себе автор, що полягає у переосмисленні соціальних процесів другої половини XIX ст. [48, с. 3]. Попри невідповідність завдань, праця виявляється корисною у з'ясуванні соціальних і національних коренів заробітчанства як явища.

Щодо рівня життя селян Київської губернії другої половини XIX ст., то потрібно відзначити, що ця проблема досі залишається не розкритою. Мало уваги приділялося дослідниками висвітленню численних спроб селян та сільських товариств підвищити рівень життя селян не лише завдяки обробітку землі, а й від різноманітних промислів. Можна припустити, що численні опитування та анкетування у Київській губернії, які згодом публікувалися з додаванням коментарів за однаковою схемою були мало цікавими, не полишаючи теоретичної сторони справи. До того ж дослідники акцентували увагу лише на землі як на єдиному засобі для селянина досягти матеріального благополуччя, не надто поспішаючи застосовувати земську статистику.

Основні аспекти формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою і професійною організацією дослідив у статтях та монографії О. Донік. Він, як і його попередники при дослідженні окремих класів, зосередився на етнічно-релігійній структурі, динаміці чисельності, участі в органах місцевого самоврядування, благодійності купецької верстви. Проте попри солідні дані приведені у монографії та статтях, у автора недостатньо використано архівні джерела, загалом у цій праці було використано опубліковані доробки попередніх дослідників [10, с. 271; 11, с. 18–41; 12, с. 121–136; 13, с. 154–168; 14, с. 16–41].

У XXI ст. намітилося формування нових теоретичних підходів щодо загального розвитку освіти в Російській імперії, зокрема, і у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. На сучасному етапі до проблем дослідження вищої освіти в Російській імперії, зокрема і у Київській губернії, звертаються у низці статей молоді науковці. Надзвичайно велику увагу дослідники приділяють продовженню досліджень провідного вищого духовного закладу України – Київській Духовній Консисторії. Так, питаннями особливості її освітньої системи, трансформаційних процесів протягом кінця XIX – початку XX ст., викладання церковної археології, як передової науки навіть для Західних університетів займається К. Коберник [31, с. 180–182]. Особливостями навчального процесу у Київській духовній академії наприкінці XIX – на початку XX ст., матеріальним становищем студентів вищих навчальних закладів підросійської України другої половини XIX ст. з використанням їхніх спогадів зацікавила М. Кругляк [39, с. 211–213]. У її статтях висвітлюється матеріально-побутове становище студентства, його національний склад, показується навчальний процес та відношення до його організації студентів. Проте належного висновку зроблено не було і тому як саме сприяла освітня система Київської духовної академії підготовці висококваліфікованих кадрів залишилося незрозумілим. Адже про випускників цього закладу, які працювали б на терені духовної та світської освіти та науки жодного слова не було написано, а це було б неспроможним доказом успіху особливостей і результатів навчального процесу [40, с. 51–54]. Становлення та історія розвитку жіночих духовних шкіл у XIX – на початку XX ст. стало предметом авторських до-

сліджень та Г. В. Степаненко, де було використано широке джерельне коло архівних матеріалів [54, с. 184–196].

Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. досліджує І. Даценко, хоча її тези будуються на "російському ґрунті" оминаючи український, польський та інші не менші на той час за площею і силою "ґрунти" Росії. У її статті робиться наголос на державному замовленні російської влади, яка стала пріоритетом по створенню університетів, оминаючи увагою суспільні рухи (тут таки довелося згадати і про українців), які докладали чимало зусиль для їхнього створення і мали не аби який зв'язок з європейськими ідеями і системами, сприяли перетворенню університетів у наукові центри [8, с. 113–115]. Жіночу освіту в містах та вплив на неї процесів урбанізації XIX – початку XX ст. досліджувала Л. Буряк, відзначаючи, що це не лише вплинуло на формування візії міст, його нових культурно-цивілізаційних ознак, але й зумовило формування ряду історичних, соціальних та етнокультурних трансформацій в українському суспільстві. Проте автор переважно спирається на праці своїх попередників, взагалі не надаючи переваги архівним джерелам [5, с. 52–61]. Історію вищих жіночих курсів було проаналізовано Катериною Кобченко на основі архівних матеріалів. Дослідниця висвітлює створення, відновлення та здобуття курсами прав вищого навчального закладу, розкрила роль університетських професорів у становленні вищої школи для дівчат, показано умови життя та навчання жіночого студентства, а також початки наукового шляху перших жінок-вчених, випускниць Київських курсів [32, с. 271].

Початок XXI ст. став для дослідників освіти періодом справжнього розквіту. Продовження досліджень присвячених жіночій освіті було покладено монографією А. П. Коцура і В. В. Вірченко "Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.)". Детально розглянуто ланки початкової, середньої і вищої жіночої освіти, поступове набуття жіночою статтю прав на самостійну професійну трудову освіту, проте дослідження обмежилося лише містом Києвом [1, с. 196].

У 2005 р. вийшла монографія черкаського дослідника Ю. Присяжнюка, де розглядалася українська освіта як традиційне явище, з поміж чисельних питань, на які дає відповідь автор, переважно розглядається еволюція поглядів селянства на отримання освіти, їх упереженість та прогрес [51, с. 45–94]. До того ж у соціальних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. чомусь завжди використовуються опубліковані джерела, проте лише кілька позицій присвячується адрес-календарям або взагалі нічого. Наприклад, історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції віддані пам'ятним книжкам чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській [51, с. 571]. У історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка з аграрної історії України не використано жодної інформації з "пам'ятних книжок", хоча дослідники аналізують економічне становище Правобережної України [6, с. 85–90].

У 2008 р. вийшла монографія Г. Казьмирчука і М. Казьмирчук "Роде наш красний: Село Кальник", де було проаналізовано та досліджено на основі архівних та опублікованих джерел розвиток освіти у селі Кальник в середині XIX – на початку XX ст., зокрема маловивчені питання життя і педагогічної діяльності педагогів церковноприходської школи, сільського однокласного та двокласного народного міністерського училища [17, с. 249]. Окремо слід відмітити статтю професора Київського національного університету імені Тараса Шевче-

нка Г. Казьмирчука, який досліджуючи проблеми пов'язані з селом Кальником, торкається питань винокурного підприємництва, а також робітничого питання пов'язаного з ним [18, с. 25–28]. Кілька статей було уже опубліковано і авторських. Зокрема, вже аналізувалися джерельна база соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [27, с. 44–52], проте це дослідження лише зачіпало робітниче питання, що постало наприкінці XIX – на початку XX ст. Виступи на міжнародних конференціях дали можливість використовувати досвід у розкритті поставлених задач [30, с. 46–48; 20, с. 11–13].

У тому ж 2008 р. вийшла монографія В. Перерви про розвиток шкільної справи в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст., де автор відзначав, що в пореформену добу Київщина стала центром запровадження масового шкільництва, насамперед церковнопарафіального, адже абсолютну більшість шкіл складали саме церковнопарафіальні школи. Він відзначає неабияку роль церковного духовництва у поширенні знань та освіти серед населення, його боротьбі за освітній вплив у XIX – на початку XX ст. із школами інших відомств – державними, повітовими, земськими. Використовує майже чотири тисячі документальних актів з архівосховищ Києва та Санкт-Петербурга, а тому надає перевагу саме цим матеріалам при висвітленні проблеми [49, с. 672].

До того ж попри збільшення масового зацікавлення минулим і сучасним освіті, цілісної картини освітньої системи в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. не було висвітлено. Спираючись на архівні матеріали, опубліковані дослідження і власний досвід, автор взяв на себе клопіт проаналізувати соціальну систему освіти в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [25, с. 39–44; 22, с. 86–94; 24, с. 20–22].

Нині так і не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення на промислових об'єктах Київської губернії пореформенної доби. Загалом переважають неісторичні дослідження, економічного характеру. Становище промисловості та пов'язаних із нею станів Київської губернії розкрито у загальній монографії голови Ради господарчої асоціації підприємств і організацій цукрової промисловості України, доктора економічних наук, академіка О. С. Зайця, незмінного працівника цукрової галузі протягом 60 років. Автор намагається відстежити династичні впливи у цукровій промисловості та формування сучасного цивілізованого соціально-орієнтованого ринку цукру [16, с. 236]. Окремо класу буржуазії присвячено багато праць, серед них можна виділити статистико-історичну роботу А. Н. Боханова [3, с. 264].

Популярними залишаються підняті теми дореволюційної та радянської доби, поряд із цим висвітлюються несподівані питання взаємозв'язків робітничого класу та духовенства, робітничого класу і торговельної буржуазії, соціального становища робітництва Київської губернії [27, с. 44–52], особливості формування робітничого класу як стану [29, с. 81–90] тощо. Проблемними, ґрунтовними та несподіваними є статті Б. Кругляка, який висвітлюючи становище торговельної буржуазії, багато торкається питань робітничого класу в Україні [38, с. 72–81] та В. Меша, який дослідив зв'язки православної церкви і робітників, їхні взаємини та подав стислу характеристику духовенства як вже давно сформованого прошарку і робітників як нової соціальної групи [44, с. 19–23].

Побіжно до дослідження робітничого класу Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. звернулася С. М. Ситняківська у своїй монографії. Вона зосереджує увагу на ремісничій освіті в Україні пореформеного пе-

ріоду, розкриваючи питання навчального процесу, діяльності, теоретичних засад розвитку, місця цих закладів у системі освіти, ролі у соціальному захисті неблагополучних груп дітей. Водночас автор відзначає, що "ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робочої сили" [53, с. 170].

До висвітлення й аналізу проблем православних церковних інституцій зверталися й звертаються дослідники, застосовуючи новітні методологічні прийоми, розробляючи власні схеми, вносячи до наукового доробку цікаві висновки, адже церква відігравала вагомий роль у житті як цілого суспільства, так і окремої людини. Результатом цієї тенденції стала наявність достатньої історіографії з проблем історії церкви, що допомагає відтворювати соціокультурний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте ретельний аналіз найновіших праць з історії церкви виявив недостатність висвітлення цілого ряду дискусійних питань, поза увагою дослідників залишилися актуальні проблеми. Ще однією особливістю сучасної історіографії є наявність узагальнюючих праць, що передували фрагментарним статтям. З одного боку вони поставили перед дослідниками певні подальші задачі та спонукали до їхнього вирішення, з іншого – стосувалися лише певних хронологічно обмежених рамок і не могли виділити загальних тенденцій. Історія церкви на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії займає особливе місце в дослідженні соціоісторичних процесів. Цікавим у методологічному та науковому плані є вивчення соціального життя й діяльності священнослужителів окремого приходського причту, зокрема церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника у кінці XVIII – початку XX ст. [19, с. 25–28]. Загальні праці з історії церкви підготовлені Київською школою вчених, зокрема і О. П. Крижановським [36, с. 160] та іншими істориками, розкривають теоретичні і науково-прикладні питання співіснування церкви з довколишнім суспільством.

Останнім часом молоді дослідники звертаються до вивчення окремих аспектів церковної історії. Слід відзначити білоцерківського вченого В. С. Перерву, праці якого присвячені життю й діяльності окремих парафій Надросся та О. О. Крижановську [50, с. 254; 37, с. 155–165], яка звернулася до аналізу церковного землеволодіння, використовуючи нові архівні матеріали.

Популярною на сьогодні темою, що розкриває соціальний розвиток у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., стало дослідження благодійництва як яскравого та класового явища [42, с. 257–267; 43, с. 420–434]. Ці проблеми поєднуються із іншими мало розробленими, але не менше популярними темами, присвяченими кредитно-фінансовій проблематиці в історії, зокрема представникам банків, ломбардів, кредитних товариств [26, с. 155].

Іноземні книги, дозволяють частково отримати інформацію про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Багато в чому ми завдяки їм можемо відновити канву подій, але тільки канву, бо іноземні автори здебільшого говорять, перш за все, про історію власного народу. Тому їх твори містять історію Росії або іншої держави, тому там або немає взагалі, або є незначна кількість інформації про Україну, а тим більше про Київську губернію. Більше того, навіть якщо така інформація міститься у працях іноземних авторів, то, безсумнівно, вона подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Тому, зібравши матеріал по краплинам, вітчизняний дослідник має ще його повністю переосмислити. Особливо це стосується робіт російських істориків, чії праці є найчисельнішими і доступнішими. Класики ро-

сійської історії науки і сучасні російські автори достатньо написали праць щодо соціальної історії Російської імперії XIX – XX ст. Безсумнівно, вони становлять значний інтерес і в жодному разі не можуть бути відкинуті. Навіть затавровані і нині старанно забуті економічні праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які є представниками поглядів "звідти", очевидцями та в епіцентрі епохи. Але писати лише з посилання на їхні праці було б дивно і ненауково.

Сучасні російські дослідники не відстають від радянських. Вони вже накопили достатньо критичного досвіду аби сперечатися з класиками марксизму, що-правда поки що не досить впевнено, адже їм мало хто суперечить нині. Дуже цікавою в цьому плані є монографія російського соціолога С. Г. Кордонського "Соціальна структура постсовєтської Росії", де автор намагається критикувати класову теорію К. Маркса і його "толкователей", відзначає "безглуздість соціалістичних класифікаційних концепцій, їх надуманість та відчуженість від реальності". Це деякою мірою відповідає дійсності, бо сам Кордонський пише, про намір дослідити проблеми, пов'язані з структурою сучасної Росії та її міжстанових відносини, а тому не дивно, що йому не зовсім підходять ті терміни, якими користувалися класики марксизму наприкінці XIX – на початку XX ст. Здебільшого він висвітлює проблеми пов'язані з соціальною структурою сучасної Росії, станові та класові її компоненти, соціальну історію Росії, міжстанові відносини. У XIX – XX ст. всі стани юридичного втратили свої специфічні станові права (відміна кріпацтва, включення дворянства до платників податків, відміна викупних платежів, ліквідація общини, надання громадянських і політичних прав всьому населенню). Інші дослідники вважали це невірним. Кордонський вважає, що в Росії все було по-іншому: старі стани змінилися на нові [33, с. 216].

Двотомний фоліант російського історика Б. Н. Міронова із великою кількістю статистичних вкладок, різних таблиць, широким переліком літератури. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. Його висновки порушують традиційні уявлення про дореволюційну російську історію, адже автор ставить за мету висвітлити раніше не досліджувану соціальну історію. В його праці соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатогранної суспільної модернізації країни. Б. Н. Міронов вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності. Дискусійним виявляється твердження російського дослідника про те, що стани в Росії утворилися під західноєвропейським впливом. Хоча висновок автора, з яким можна погодитись, про асинхронний розвиток Росії порівняно з Європою та негативні прояви цього у суспільстві щодо природних втрат розвитку, видається правильним і підтверджується попередніми дослідженнями [45, с. 584, 566]. Дуже коротким і мало проаналізованим з боку соціальної історії залишився розгляд революційних подій 1905 і 1917 рр. Загалом, хоча соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного розвитку, праця Міронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, дозволила глибше зрозуміти соціальний розвиток України у XIX – XX ст.

Російські історики видають збірки документів XIX – початку XX ст., де Київській губернії присвячується чимало архівного матеріалу. Так, у 1998 р. видана збірка документів під редакцією Анфімова щодо селянського руху початку XX ст. [35, с. 23–148, 203], де публікуються цікаві матеріали про відстоювання прав селяна-

ми. Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про соціальний розвиток Київської губернії не виявлено.

Отже, слід відмітити зростання інтересу дослідників до соціальних проблем, накопичення матеріалів та статистичних даних за дореволюційного і радянського періодів. Найбільш гострі соціальні проблеми знайшли деяке висвітлення за часів Російської імперії, що дало поштовх для радянських і сучасних дослідників продовжувати аналізувати та обробляти подальші соціальні проблеми. Все ще залишається недостатньо з'ясованим дослідження робітничого питання, про умови життя та господарської діяльності селян особливо Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Мало уваги приділяється дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств допомогти селянському господарству та непереборному бажанню селян досягти матеріального благополуччя не лише завдяки обробці землі, а й від різноманітних промислів. Опрацювання літератури про формування станів ускладнюється ще й тим, що у нинішньому суспільстві ще досі тривають процеси переосмислення радянської концепції класів та пошуки можливих варіантів її заміни.

1. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К.; Чернівці: Книги ХХІ, 2007.  
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995.  
3. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1992.  
4. Бочаров В. В. Нарис аграрного розвитку України на початку XX ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3.  
5. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації / Лариса Буряк // *Пам'ять століть*. – № 2. – 2006. – С. 52 – 61.  
6. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: облдержвидав "СІЯЧ", 1996.  
7. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. / Марина Гримич // *Історичний журнал*. – 2005. – № 1.  
8. Даценко І. Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. / Ірина Даценко // *Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008.  
9. Десятников В. І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // *Україна Соборна*. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1.  
10. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008.  
11. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // *Український історичний журнал*. – 200. – № 5.  
12. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* – 2007. – Вип. 13.  
13. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* – 2006. – Вип. 11.  
14. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 3.  
15. Історія Українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада В. М. Литвин (голова). – Т. 1. – К.: "Наукова думка", 2006.  
16. Заец А. С. Сахарная промисленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец – К.: Наукова думка, 2004.  
17. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціального проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. – К.: Логос, 2008.  
18. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в XIX ст. / Казьмирчук Г. Д. // *Соціальна історія: Науковий збірник*. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V.  
19. Казьмирчук Г. Д. Соціальні аспекти в житті й діяльності ричту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // *Соціальна історія: Науковий збірник*. – Вип. II. – К.: Логос, 2007.  
20. Казьмирчук М. Г. Архівні матеріали ЦДІАУ про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // II Міжнародно-наукова конференція молодих учених, присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 – 24 квітня 2009 р.).  
21. Казьмирчук М. Г. Гендерне питання в освітніх закладах Київської губернії у 60 – 90-х роках XIX ст. // *Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського*. 23 квітня 2008 року. – К.: Науковий світ, 2008.  
22. Казьмирчук М. Г. Жителі с. Кальника – вихованці середніх і вищих навчальних закладів // *Історичні записки: Збірник наукових праць*. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-

во СЧУ імені Володимира Даля, 2007.  
23. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // *Сторінки історії: Збірника наукових праць* / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – Вип. 26. – К.: ІВЦ "Видавництво Політехніка", 2008.  
24. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії середини XIX – початку XX ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // *Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова). – Ч. I. Праці вчених. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008.  
25. Казьмирчук М. Г. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // *Наука. Релігія. Суспільство*. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – № 2.  
26. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність лембардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2007.  
27. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) // *Соціальна історія: Науковий збірник*. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V.  
28. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) / Казьмирчук М. Г. // *Соціальна історія: Науковий збірник*. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V.  
29. Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // *Частиці української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура*. – К., 2009. – Вип. 15.  
30. Казьмирчук М. Г. Цукрова промисловість у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції Strategiczne pytania światowej nauki – 2009. Volume 8. Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia. Przemysł. Nauka i studia*.  
31. Коберник К. Церковна археологія в КДА: Інформаційно-аналітичний ресурс історіографічної та джерелознавчої бази / Катерина Коберник // *Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008.  
32. Кобченко К. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: "МП Леся", 2007.  
33. Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2008.  
34. Краснікова О. М. Соціальний статус українського селянства епохи вільного підприємництва (кінець XIX – початок XX ст.) / Краснікова О. М. // *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. – 2006. – № 1.  
35. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сборник документов / Отв. ред. А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1998.  
36. Крижановський О. П., Плохий С. М. Історія церкви та релігійної думки: У 3-х т. – К., 1994. – Т. 3.  
37. Крижановська О. О. Держава і церква в уявленні селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип. XII. – К., 2006.  
38. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 6.  
39. Кругляк М. Побут студентства підросійської України другої половини XIX ст. (за спогадами випускників) / Марина Кругляк // *Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008.  
40. Кругляк М. Особливості навчального процесу у вищій духовній школі підросійської України кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії) / Марина Кругляк // *Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського* / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г. Д. – К.: Науковий світ, 2008.  
41. Крутиков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. В. Крутиков // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 3.  
42. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // *Український історичний журнал*. – № 1. – 2005.  
43. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Т. М. Курінна // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2006. – Вип. 30. – Кн. 2: Кураківські читання. – 2005.  
44. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // *Гілея*. – 2008. – Вип. 15.  
45. Миронов Б. Н. Соціальна історія Росії періода імперії (XVIII – початок XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1 і Т. 2.  
46. Панченко П. П. Аграрна історія України / Панченко П. П., Шмарчук В. А. – К., 2000.  
47. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.  
48. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.  
49. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. / Перерва В. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008.  
50. Перерва В. С. Православне Надднісся в XIX столітті. – Біла Церква, 2004.  
51. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико – антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк – Черкаси: Вертикаль, 2005.  
52. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", 2005.  
53. Ситняківська С. М. Реміснична освіта в Україні (друга

половина XIX – початок XX століття): Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 54. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. 55. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Вип. 59 – 60. – К.: Київський ВПЦ, 2002. 56. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. 57. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. 58. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне

життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Шип Н. А. – К.: УАЗТ, 2004. 59. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.) / Шип Н. А. – К.: УДУФМТ, 2008. 60. Щербатюк В. М. Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917 – 1921 рр. / Щербатюк В. М. // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – № 19. 61. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / Якименко М. А. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.; Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1908 – 1913 рр.): Монографія / Якименко М. А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009.

Надійшла до редколегії 14.02.11

С. Купрієнко, асп.

## "ХРОНІКА ПЕРУ" ПЕДРО ДЕ СЬЕСА ДЕ ЛЕОНА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті проведено джерелознавчий аналіз "Хроніки Перу" Педро де Сьєса де Леона – фундаментальної праці з історії доколумбових культур Південної Америки.

The source study analysis of "Crónica del Perú" by Pedro de Cieza de León is carried out in this article as a fundamental work about the pre-Columbian history.

Хроніки є основним джерелом при вивченні доколумбових часів, епохи конкісти й іспанського колоніального періоду Південної Америки. Однією з таких хронік є "Хроніка Перу" Педро де Сьєса де Леона. Книга складається із чотирьох частин (вісім томів) і становить приблизно 8000 аркушів розміру 13 x 16 дюймів. "Перша частина" хроніки була опублікована в 1553 році в м. Севілья (Іспанія), але дотепер залишається маловідомою у вітчизняній історичній науці. Ситуацію може принципово змінити кваліфікований переклад російською чи українською мовою, але йому має передувати джерелознавчий аналіз цього документу, на що і спрямована означена стаття.

Датою виникнення джерела слід уважати 1541 рік (час початку роботи над "Хронікою"), а закінченням складання – період з 8 вересня 1550 року, коли автор закінчив написання рукописів, і по 15 березня 1553 року, коли була опублікована "Перша частина" книги. Про дату видання сказано на титульній сторінці: "Перша частина Хроніки Перу, що розповідає про встановлення кордонів і опис її провінцій; про закладку нових міст; про звичаї й обряди індіанців; і про інші гідні згадування речі. Виконана Педро де Сьєса де Леоном, жителем Севільї. 1553" [1, 5] і на останній – "15 березня 1553 року" [1, 297; 2]. Друге, поліпшене видання тої самої хроніки вийшло в Антверпені через кілька місяців. Як указав перуанський дослідник Мігель Матікорена Естрада (1926), назвою всього твору повинно було стати "Historia de la tierra del Perú" ("Історія землі Перу"), як впливало з контракту, укладеного автором з видавництвом із приводу випуску першої частини, але в процесі видання вся книга одержувала назву *Crónica del Perú* [1, X]. Ця ж назва зустрічається й у пролозі першої частини. Імовірно також, що окремі частини книги дописувались в 1554 році.

Наприкінці тексту книги наведена інформація про місце виникнення й про видавця: "надруковано в Севільї в будинку Мартіна де Монтес де Ока". Правильне ім'я видавця – Мартін де Монтесдока (бл. 1526 р. – ?). Тираж склав 1050 або 1100 екземплярів [1, XXXIV].

Автор книги – Педро де Сьєса де Леон (ісп. Pedro de Cieza de León, 1518 [1, IX] або 1520 [3, 15], Льєрена, Естремадура, Іспанія – 2 липня 1554, Севілья, Іспанія) – іспанський солдат, чиновник, гуманіст, історик і географ, що став одним з перших хроністів, які написали про конкісту (завоювання) континенту Південна Америка. Народився Сьєса де Леон в іспанському містечку Льєрена, в якому тоді переважало арабське населення [4]. Його батьками були Лопе де Леон, адвокат при дворі короля Карла V, і Леонор де Касалья, з родини по-

томствених нотаріусів і дуже багатих купців, що торгували як у Севільї, так і в Новому Світі [5]. У родині було п'ятеро дітей. Педро в перші роки життя мав ім'я "Педро де Леон", і всупереч іспанській традиції, ім'я матері "Касалья" не було включено в його повне ім'я [4].

Про роки його навчання нічого не відомо. Але, вірогідно, його юність пройшла в культурному середовищі, тому що його родина належала до найбільш знатних в XVI столітті в місті Льєрена. Сьєса де Леон одержав гарну літературну освіту. Ще дуже молодим він познайомився із опублікованою в Севільї в 1534 році книгою "Conquista del Perú" ("Завоювання Перу") хроніста Франсіско де Хереса (1497 – 1565), яка справила на нього настільки сильне враження, що в подальшому він взяв її із собою в Новий Світ. Саме в цій книзі він зміг побачити свої цілі й які його ідеали: служба Імператорові, честь християнина й іспанця, і поєднання нелегкої праці конкістадора й письменника [5]. В 1534 році Сьєса де Леон, подорожуючи з батьком, побачив у Севільї, як розвантажували привезені Ернандо Пісарро (1502 – 1578) перуанські скарби з "викупу Атауальпи", що й стало, очевидно, приводом виїхати в Південну Америку.

Педро де Леон, з його власних слів, "у тринадцятирічному віці" переїхав у Санто-Домінго (острів Гаїті). Він добрався до місця призначення, потім переїхав у Картахену й два роки як учасник експедиції Педро де Ередія перебував у районі між Урабою й Сєну (Панамський перешийок) [6, 97]. Після цього він побував у всіх країнах західного узбережжя Південної Америки. У Перу він прибуває вже іменуючись "Педро де Сьєса де Леон" [1, X]. В 1550 році Сьєса де Леон повернувся в Севілью, а в 1551 році уклав шлюбний контракт із Ісабель Лопес де Абреу, сестрою Педро Лопеса, дочкою впливового купця Хуана де Льєрена й Марії де Абреу із Тригероса в провінції Уельва (Іспанія). Сам контракт попередньо був укладений ще в Лімі 19 серпня 1550 року [4]. У понеділок 2 липня 1554 року Педро де Сьєса де Леон помер у своєму севільському будинку від "дивної хвороби", залишивши розпорядження відслужити меси за порятунок душ індіанців. Як помітив еквадорський історик Хосе Роберто Паес Флор (1893 – 1983), "Сьєса наказав (у заповіті), щоб усі рукописи, які він залишив про справи Індій, зберігалися в замкненій на ключ скрині в одному з монастирів протягом 15 років, і щоб ніхто нічого з них не міг публікувати. Його виконавці заповіту не виконали того, що було наказано, і його брат Родріго де Сьєса приклав чимало зусиль, щоб зберегти ці рукописи, нездоволено забути виконавцями заповіту, і, як здається, сьогодні частково назавжди втрачені" [7, 33-50].